

Garmt Stuiveling

Moeilijkheden en mogelijkheden van het vertalen

Prof. dr. Garmt Stuiveling (1907-1985) was dichter en literator, maar kreeg vooral bekendheid als wetenschapper (taalbeheersing) en door zijn rol in het maatschappelijk leven. 'Moeilijkheden en mogelijkheden van het vertalen' verscheen in 1976 in Vertalen vertolkt – verhalen over vertalen, een uitgave ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van het Nederlands Genootschap van Vertalers.

Moeilijkheden en mogelijkheden van het vertalen

Met zijn cynische opmerking ‘laten wij ons niets wijsmaken – vertalen is een onmogelijkheid’ is Vestdijk niet de eerste die een dergelijke mening huldigt. Ouder, bondiger en meer bekend is ‘traduttore traditore’. Dergelijke uitlatingen getuigen van een verkeerd punt van uitgang; zij houden een in wezen ontoelaatbare suggestie in en wel, dat de problematiek bij het vertalen essentieel anders zou zijn dan bij andere vormen van taalgebruik. De problematiek is echter *dezelfde*, zij het dat de verhoudingen bij het vertalen in nog iets ernstiger mate zijn gecompliceerd. Normaal taalgebruik – dus praten, corresponderen, het schrijven van artikelen, essays, novellen, romans etc., misschien met uitzondering van de poëzie, die een bijzondere plaats inneemt – houdt in, dat de taalgebruiker in eerste instantie beschikt over begrippen of gedachten, denkbeelden, gevoelens, emoties, die aanwezig zijn in voorlopig nog ongeformuleerde vorm. Men zegt nu, dat hij zijn gedachten wil ‘uitdrukken’. Dit is een fout beeld: de geest is geen tube tandpasta waarop men slechts hoeft te drukken om de inhoud naar buiten te brengen. Een betere term is ‘onder woorden brengen’ of ‘vertalen’, d.w.z. het overdragen van geestelijke gedachteninhouden in een taal. En deze betekenis hééft het woord ‘vertalen’ ook inderdaad, al zegt men tegenwoordig meestal ‘vertolken’. Men kan zich nu afvragen, of vertolken – zijn gedachten onder woorden brengen – wel mogelijk is. Het antwoord is inderdaad in strikte zin negatief. Immers elke taalvorm blijft altijd beneden de bedoeling, beneden de gedachte die er achter ligt. Het idee dat men zijn persoonlijkheid kan overdragen in de taal, berust op een illusie. Weliswaar is de taal een zeer fijn instrument, maar de geest is nog oneindig fijner en gecompliceerder; hier bestaat geen adequate verhouding, en die kan er ook niet bestaan. In de Groene Amsterdammer van 26 oktober 1957 heeft Prof. Freudenthal gezegd dat exactheid niet in de taal, die zelf inexact is, kan worden weergegeven. Hij doelde hierbij op de ontoereikendheid van het taalinstrument voor de B-wetenschappen; akkoord maar voor de A-wetenschappen geldt precies hetzelfde.

Nu is absolute exactheid veelal ook niet nodig. Bij de meeste situaties in het leven is compleetheid overbodig, en heeft de lezer of toehoorder aan de hoofdzaken genoeg. Bij mededelingen over het weer, de A-griep e.d. is volledigheid niet alleen niet vereist, maar zelfs in hoge mate ongewenst: zij zou een ondraaglijk pedante indruk maken. Als men b.v. zegt ‘het weer valt mee’, wordt de formulering door de toegesprokene prompt vergeten; maar wél wordt het vage gevoel van welbehagen bij de spreker (‘geen regen’) ook bij de ander opgewekt. Hier is dus geen precisie van taalgebruik vereist.

Gaat het om mededelingen van algemeen belang, dan wordt de exacte uitdrukking veel noodzakelijker. Bij wetenschappelijke en culturele uitingen ontstaat dan de worsteling om de vormgeving. Zo heeft Hooft zijn *Historiën* pas voltooid 20 jaar nadat hij ermee was begonnen; telkens weer werden bepaalde passages door vrienden gekritiseerd. Van Gezelle weet men, dat hij zelfs zijn schijnbaar meest naïeve en spontane liedjes vele malen herschreef met alle mogelijke varianten.

Iedereen die, hetzij in A- of in B-wetenschappen, zoekt naar de juiste vormgeving, worstelt met ditzelfde probleem.

Aan de mogelijkheden bij het taalgebruik worden grenzen gesteld door het taalvermogen van de gebruiker zelf. Een ongeschoold arbeider komt uit met 800 à 1000 woorden. Een onderwijzer heeft daaraan niet genoeg: hij gebruikt er enkele duizenden, en een letterkundige nog meer. Neemt deze laatste echter een woordenboek ter hand, dan is het in de eerste kolom al mis; reeds daar vindt hij verschillende hem onbekende woorden van de eigen taal. In het 'groene boekje' zijn 60.000 woorden opgenomen en geen enkele Nederlander heeft deze allemaal paraat. Toch moet iedereen naar die grens-van-de-taal-zelf streven, want daardoor krijgt men grotere mogelijkheden tot nuancering in het woordgebruik. Maar vlug en gemakkelijk gaat dat niet: men kan slechts beschikken over ongeveer 1/3 van de eigen woordenkennis. Kent men b.v. 30.000 woorden passief dan heeft men het gemak van ± 10.000 woorden.

Anderzijds is men er niet met vergroting van de eigen woordvoorraad alléén. Ook een verfijning van het stijlgevoel, het gevoel voor nuances in de woordbetekenis is nodig. Daarbij helpt het, als men er zich van bewust is dat de taal eigenlijk geen echte synoniemen kent. Men neme b.v. de woorden *huis* en *woning*. In een zin als 'mijn woning bevalt me niet; wij zullen dus omzien naar een ander huis', kan men deze woorden inderdaad verwisselen. Maar men probeer hetzelfde eens bij 'in het huis mijns Vaders zijn vele woningen' of bij de uitdrukking 'het Huis van Oranje'! *Elk* woord heeft rondom zijn eigenlijke betekenis, ook nog een bepaalde atmosfeer: het kan uit het noorden of zuiden des lands afkomstig zijn, het gewone of het bijzondere raken e.d. Daarom moet de uitbreiding van de woordenschat gepaard gaan met een verfijning van het gevoel voor deze nuances; tenslotte komt men dan tot de realisatie van een groot deel der mogelijkheden die in de taal liggen. Dit kenmerkt juist grote auteurs als Gezelle, Flaubert of Tolstoi.

Dit alles betreft echter nog maar één helft van het (ver-)taalprobleem. Een uitlating als de hierboven geciteerde van Vestdijk is mede daarom zo falikant ernaast, omdat zij onpsychologisch is. Hij en anderen hebben geen rekening gehouden met de lezer. Maar het woord is geen eindprodukt – een ongelezen boek is ongeschreven! Het heeft pas zijn doel bereikt als het weer tot idee kan worden – in de geest van de lezer. Welnu: wij veronderstellen dat een uitstekend auteur, A, een werk P heeft geschreven, A zal er voor 90% in zijn geslaagd te zeggen wat hij zeggen wilde. En nu wordt zijn boek gekocht, of in ons land waarschijnlijk geleend, en gelezen. Zal het dan niet een enorm verschil uitmaken of de lezer een classicus is dan wel een Delfts ingenieur, een sanguinicus of een flegmaticus, rijk of arm, zeer geïnteresseerd in het onderwerp of alleen beroepshalve verplicht het boek te lezen, in het bezit van goede of van zwakke ogen?

Kortom: de inhoud van A's werk, P, wordt in de hoofden van de lezers X, Y en Z tot even zovele verschillende gedachtencomplexen P_x, P_y en P_z, die geen van alle gelijk zijn aan wat A heeft gedacht bij het schrijven. Het zou voor A waarschijnlijk iets zijn om door de grond te gaan, als hij wist wat er van P in het hoofd van zijn lezers was terecht gekomen! Maar nemen we nu het optimale geval: de zeer intelligente én

geïnteresseerde lezer, die wel 90% van wat er *stond* ook werkelijk heeft begrepen en opgenomen. Dan heeft hij nog maar 90% van de 90% van des schrijvers oorspronkelijke gedachten! Als wij nu bedenken dat auteurs soms minder dan 75% van wat zij wilden weergeven, ook werkelijk op papier krijgen, en dat de lezer veelal een nóg geringer percentage van wat hij leest in zich opneemt, is het wel duidelijk dat het met het werkelijke beeld van wat de auteur bedoelde, dikwijls treurig is gesteld.

In het geval van de vertaler treedt nu een bijzondere complicatie op: de vertaler is nl. zowel lezer van het oorspronkelijke als schrijver van een nieuw artikel. Hij gaat uit, hij móét uitgaan, van de beroepsveronderstelling dat dit nieuwe artikel, Pv, zoveel mogelijk identiek zal zijn met P, afgezien van het vertaalmedium. Hij leest dus P allereerst met maximale aandacht, of – in de woorden van Aleida Schot – als de meest superieure lezer. En dat is niet eens genoeg: want, Nijhoff heeft er al op gewezen, ‘er staat niet wat er staat’.

De vertaler moet ook ‘om het boek heen’ het nodige weten; eigenlijk moet hij ook het vorige en eventueel volgende boek van de schrijver kennen, de begrippenwereld van de auteur moet hem vertrouwd zijn. Eerst als hij aan dit alles heeft voldaan, begint zijn eigenlijke opgave: het denk- en gevoelsbeeld dat bij hem is ontstaan, nu te herscheppen in de eigen taal. In een andere dan zijn eigen taal zal dit meestal wel onmogelijk zijn: ‘Tweerichtingsverkeer’ is bij vertalingen een hoge uitzondering (Barnouw is een van de weinige geslaagde voorbeelden), omdat de passieve woordenschat nu eenmaal groter is dan de actieve. Voor een voldoende actieve beheersing van een vreemde taal is een nóg weer grotere begaafdheid nodig, terwijl het vertalen dan nóg meer risico mee gaat brengen.

De vertaler is, als hij eenmaal zijn vertaling neer gaat schrijven, zelf auteur geworden, hij moet met de middelen van eigen woordenschat, syntaxis, stijl e.d. uitdrukking geven aan eigen gedachten-inhouden. En nu krijgen we weer de reeks! Stel, de vertaler heeft 90% van des auteurs produkt begrepen. Daarvan kan *hij* op *zijn* beurt maar 90% in geschrift weergeven, en – een ongelezen boek, ook een vertaald boek, is zinloos! – de meest superieure lezer begrijpt daar weer 90% van. Dat is dan dus, met een vertaler en een lezer van de beste kwaliteit, maar ongeveer 65% van de bedoelingen van de auteur! En bij minder dan optimale verhoudingen...

Er kan niet genoeg op gewezen worden dat juist ook de *laatste* schakel van deze reeks zo belangrijk is. De psychologie van de lezer mág niet worden veronachtzaamd – en dat is wat in bijna alle boeken over vertalen gebeurt. De lezer moet worden opgevoed; hij moet *leren* lezen. Dat de kwaliteit van de lezers meestal slecht is, betekent dat noch P (het oorspronkelijke werk) noch Pv (de vertaalde versie) gevrijwaard is tegen vermindering in de geest van de lezer. Wat de *vertaler* betreft, kan men dan ook zeggen dat hij er naar moet streven een superieur lezer van P te zijn en een superieur weergever in Pv. Hij draagt daarmee een verantwoordelijkheid op twee fronten: hij is verantwoordelijk voor zijn ontvankelijkheid ten opzichte van P en voor zijn weergave, zijn reproductietechniek, ten opzichte van Pv. En dan rijst de vraag, of hij met veel inspanning toch niet hoger zal kunnen komen dan de zo even berekende 65%. Het is de meest essentiële vraag van dit betoog.

Ik heb tot nu toe steeds gedaan, alsof het onderscheid tussen bedoeling en werk en het onderscheid tussen werk en indruk een doorgaande reeks verliesposten betekent. Maar dat is een misleidende voorstelling van zaken. Er is in principe even goed een positief als een negatief verschil denkbaar. Als men ervan uitgaat dat in elk stadium altijd 100% aanwezig is, bevat het voltooide werk 90% bedoeling en 10% onbedoelde inhoud, en de bij de lezer gewekte indruk bevat dan 81% van de bedoeling, 9% van die onbedoelde inhoud en 10% eigen inbreng. Hoe vreemd het ook is, in sommige gevallen gaat het werkstuk dank zij die 10% onbedoelde inhoud de bedoeling van de auteur te boven! En op dezelfde wijze *kan* de 10% eigen inbreng van de lezer soms de compensatie vormen van een aanwezig tekort. Wil zo'n uitkomst méér zijn dan een gelukkig toeval, dan is ze enkel denkbaar indien de lezer tevoren al volkomen vertrouwd was met de gedachtenwereld van de auteur en aldus in staat is verantwoord aan te vullen wat deze naliet tot uitdrukking te brengen. Het is déze vertrouwde die iedere vertaler zich behoort eigen te maken, en die hem een voorsprong geeft boven iedere willekeurige lezer.

Het is tenslotte nodig, zich rekenschap te geven van de ongelijksoortigheid, die achter de term 'vertalen' schuil gaat. Niet altijd immers heeft de letterlijke weergave eenzelfde belang. Schematisch vereenvoudigd kan men de te vertalen werken indelen naar de categorieën: B-wetenschappen – A-wetenschappen – niet-wetenschappelijke proza – poëzie. In deze volgorde *daalt* dan het gehalte aan over te brengen feitelijke (zakelijke) mededelingen, en *stijgt* de hoeveelheid persoonlijke, individuele factoren, en daarmee tevens de mate van uitbuiting van het taalgevoel. Het vertalen van een sonnet van Nijhoff is tenslotte iets anders dan het overbrengen van een zakenbrief in een andere taal. In het eerste geval heeft men immers te maken met een veel geraffineerder taalgebruik, waarbij elk woord niet alleen op zichzelf telt, maar bovendien werkt door de associatie die het oproept, door zijn klankkleur, door zijn waarde als beeldspraak en door zijn plaats in het ritme van de zin. Elk aspect van een woord is in een gedicht in de perfectie gehanteerd, en elk woord is daardoor onvervangbaar geworden: 'heel' is iets anders dan 'zeer' (klankkleur, nuance, eventueel rijm); 'huis' is niet gelijk aan 'woning' (ritme!). De taal is geworden tot een bijna autonoom uitdrukkingsmiddel. In zakelijke mededelingen daarentegen is de taal alleen of vooral *medium*. Een zakenbrief kan daarom bijna 100% van de zakelijke bedoeling tot uitdrukking brengen; een dichter kan een suggestie geven zodat toch de 100% volledigheid benaderd wordt. Zakelijk proza vereist een volkomen helder begrip van bedoeling en hoofdzaken; als de steller of i.c. de vertaler dit heeft, en die hoofdzaken *stipt* vermeldt, heeft hij veel kans om het beoogde voor bijna 100% weer te geven. Voor poëzie geldt dat de dichter in eigen taal een eigen gedicht maakt, dat een aan het zijne identiek gedachtenbeeld bij de lezer moet oproepen. De taal hoort bij het gedicht zoals de instrumentatie bij een symfonie: en 'gewoon vertalen' is als het ware een poging om Beethoven's Negende na te spelen op een harmonica. Daarom moeten gedichten als die van Baudelaire, Eliot e.d. eigenlijk 'van buiten geleerd worden', zij moeten deel uit gaan maken van het diepere bewustzijn van de lezer en diens geestelijk eigendom gaan vormen; en daarna kan deze lezer, mits hij zelf ook dichter is, een nieuw gedicht maken dat bij de aandachtige lezer van de

vertaling eenzelfde sensatie wekt als de basistekst bij de lezer daarvan heeft gewekt. Een letterlijke vertaling schiet in dit geval beslist te kort: de Nederlandse dichter dient de mogelijkheid te hebben tot eigen weergave van zijn secundaire inspiratie.

Ten slotte dit: voor goed vertalen geldt wat Edison van uitvinden heeft gezegd, nl. dat het bestaat uit 1% inspiratie en 99% transpiratie. Vertalen is *precisiewerk* - en als men zich dit voortdurend bewust is, helpt het ons om geheel te worden wat men op zijn best zou kunnen zijn. Vestdijk of de oude Italiaan van 'traditore' kan ons daarbij niet blijven ontmoedigen. De literatuur is oud: al minstens 6000 jaar – maar ook de kunst van het vertalen is niet jong meer. Men denke eens aan de vertaling in het Grieks vanuit het Hebreeuws, in het Latijn uit het Grieks. Al deze Bijbelvertalingen hebben toch een enorme invloed gehad bij de verbreiding van de ideële inhoud van het origineel. Zo kan het zijn dat méér nog dan iedere argumentatie de historie een afdoend antwoord geeft op de citaten waarmede deze voordracht begon.